

II.

DIVINA COMEDIE: TEXT, CONTEXT, RECEPTARE

Am urmărit, în capitolul de față, schițarea contextului în care apare *Divina Comedie*, atât a celui biografic, cât și a celui cultural, precum și receptarea în cultura română a operei poetului florentin, atât prin traduceri, cât și prin studii asupra textelor sale.

1. Contextul apariției, structura textului

Dante Alighieri se naște la Florența în mai 1265 într-o familie guelfă care făcea parte din mica nobilime. Se spune că a învățat arta retorică de la Brunetto Latini precum și arta de a compune poezie, „dir parole per rima”¹, căreia i-a dedicat aproape întreaga existență într-o epocă în care faptul de a scrie poezii era considerat un fel de divertisment. Pricipalele opere ale lui Dante sunt: *Il Fiore*, *Le Rime*, *Vita Nova*, *Convivio*, *De vulgari eloquentia*, *De Monarchia*, *Commedia* (numele original al *Divinei Comedii*), *Epistole*, *Egloghe*.

În *Vita Nova* apare ideea fundamentală din toată opera lui Dante: este necesar să ne eliberăm, să lăsăm la o parte trecutul pentru a identifica noi căi de a ne dezvolta perspectivele existențiale către ceea ce în *Divina Comedie* va deveni calea, drumul spre eternitate. Mai bine spus este necesar să lăsăm la o parte tot ceea ce este lumesc pentru a deveni părtași ai veșniciei, *insemparsi*² este verbul inovat de Dante pentru a descrie cel mai bine acest nou statut spre care ar trebui să tindă ființa umană.

Divina Comedie este fără dubii opera cea mai importantă a lui Dante, adjectivul *divină* a fost adăugat de Giovanni Boccaccio pentru a scoate în evidență caracterul spiritual al poemului. Acesta prezintă călătoria imaginară a poetului prin împărăția lumii de dincolo de moarte. Dante se găsește la vârsta de 35 de ani într-o stare de profundă suferință interioară și dorește să-și salveze sufletul prin intermediul cunoașterii directe a răului din Infern, a pedepselor la care sunt supuși cei din Purgator până la viziunea finală a lui Dumnezeu (*Sommo bene*) din Paradis.

Poemul este scris în limba vulgară florentină care se află la baza limbii italiene de astăzi, de altfel Dante este considerat părintele limbii italiene, este compus din 100 de cânturi scrise în endecasilabi cu rimă înlănțuită, împărțit în trei cantice care corespund celor trei împărății din lumea de dincolo: Infern, Purgator, Paradis.

¹ Natalino SAPEGNO, *Compendio di storia della letteratura italiana*, p. 83.

² *Par.* X, v. 148.

Structura cosmologică a Paradisului dantesc este cea fixată de Ptolemeu, astronom, autor al sistemului geocentric, care susținea că pământul se află în centrul universului, înconjurat de o serie de circumferințe realizate de planete în timpul deplasării lor, printre acestea inclusiv soarele și luna erau considerate planete. Dante preia această cosmologie și își imaginează pământul în centrul universului înconjurat de nouă ceruri care se învârt în jurul său, totul fiind inclus în Empireu care este locul unde se află Dumnezeu. Primele șapte ceruri sunt dedicate planetelor: 1. Cerul Lunii, unde se găsesc cei care și-au încălcat fără voia lor jurămintele făcute Bisericii; 2. Cerul lui Mercur, locuit de cei care au făcut binele pe pământ, însă pentru faima și gloria proprie; 3. Cerul lui Venus, cerul celor înflăcărați de iubire; 4. Cerul Soarelui, unde se află sufletele celor înțelepți; 5. Cerul lui Marte, populat de cei care s-au luptat pentru credință; 6. Cerul lui Jupiter, care găzduiește sufletele celor drepti; 7. Cerul lui Saturn, locul sufletelor contemplative. Celelalte două ceruri sunt lumină pură: 8. Cerul Înstelat, dedicat triumfului lui Cristos și încoronării Fecioarei Maria; 9. *Primo Mobile*, unde se află ordinele îngerești.

Au trecut mai bine de șapte secole de când a fost scris acest poem, într-o perioadă ce pare foarte departe de timpurile noastre și totuși este considerat ca fiind cartea cea mai răspândită în întreaga lume, după Biblie. Tradusă în aproape toate limbile pământului, chiar și de popoare care din punct de vedere cultural sunt foarte îndepărtate de Occident cum ar fi cele asiatice.

Cheia interpretativă a ultimei părți din *Divina Comedie* ne-o dă însuși Dante în scrisoarea sa către Cangrande: „sono sei gli aspetti da considerare, quando ci si accosta a qualunque opera dottrinale: il soggetto, l'autore, la forma espositiva, l'obiettivo, il titolo del libro e il genere della sua dottrina”³. Înainte de a preciza ce dorește să spună autorul prin cele șase aspecte de mai sus, trebuie să menționăm că unii comentatori ai operei dantești au dubii în ceea ce privește autenticitatea scrisorii către Cangrande, însă majoritatea ține cont de aceasta când editează textul *Divinei Comedii*; dintre aceștia amintim nume de rezonanță în dantologia italiană precum Vittorio Sermoni, Antonio Quaglio sau Ana Maria Chiavacci Leonardi. Dante vorbește în scrisoare de două posibile sensuri: semnificația literară și semnificația alegorică („allegoria viene ricavata dal greco alleonche, in latino, si pronuncia alienum, vale a dire diverso”⁴), morală sau anagogică. În legătură cu primul aspect invocat de Dante, subiectul pe care îl tratează poemul, se poate spune că este în strânsă legătură cu semnificația sa, deci dacă avem două semnificații vom avea și două subiecte: dacă ne referim la sensul literar, *Divina Comedie*, se referă pur și simplu la starea în care se află sufletele după moarte; dacă avem în vedere sensul alegoric subiectul devine omul în sine care în urma liberului arbitru pe care l-a primit de la divinitate poate fi premiat sau pedepsit în funcție de alegerile făcute pe pământ. Un alt aspect se referă la formă, pe care Dante o împarte în forma tratatului, adică poemul are o împărțire

³ Dante ALIGHIERI, *Epistola a Cangrande*.

⁴ *Ibidem*.

în trei cantice, fiecare împărțit în cânturi care la rândul lor sunt împărțite în versuri, și forma de a trata, „forma concepita come modo del trattare è poetica, inventiva, descrittiva, digressiva, transuntiva e insieme definitiva, divisiva, probativa, reprobativa ed esemplificativa”⁵. Titlul inițial, așa cum ne spune autorul în scrisoarea către Cangrande, era „Inizia la Commedia di Dante Alighieri, fiorentino di nascita, non di costumi” și precizează genul literar în care opera va fi scrisă explicând faptul că termenul *commedia* vine din gr. *comos* (sat) și *ode* (cântec), ceea ce face aluzie la stilul umil (în sensul de *humus*, pământul nașterii, adică limba maternă) și pe înțelesul tuturor al poemului scris în *italiano volgare*. Autorul este același pomenit în titlu. În ceea ce privește obiectivul pe care și-l propune poemul, nu există subtilități, așa cum precizează și autorul: obiectivul este cel de a scoate și a îndepărta omul din starea sa de mizerie spirituală pentru a-l conduce spre mântuire.

Noutatea demersului dantesc este anunțată printr-o protază în cântul al II-lea din *Paradis: L'acqua ch'io prendo già mai non si corse* (Par. II, v. 7), oferind astfel, încă de la început, o imagine despre caracterul cu totul deosebit al acestei cantice, până la atingerea limitelor posibilității limbajului uman prin încercarea autorului de a descrie aproape cu lux de amănunte ceea ce nu poate fi descris, adică divinul, inefabilul.

2. Sursele și originalitatea lui Dante

Tematica pe care o abordăm aici este extrem de vastă și nu poate fi rezumată într-un paragraf; ceea ce ne propunem este să scoatem în evidență câteva dintre principalele modele și surse de inspirație de unde poetul florentin a preluat idei, imagini, simboluri care contribuie la structurarea sensului poemului.

Pentru a-l înțelege mai bine pe Dante trebuie să ținem cont de influențele pe care le-au exercitat asupra lui tradiția scolastică și antichitatea greacă. Chiar el ne indică drept maestri ai săi pe Vergiliu și pe Aristotel⁶, considerat filosoful, prin antonomază. De altfel referirea directă a lui Dante la autorii din antichitatea greacă și cea latină o avem în cântul IV din *Infern*, unde poetul îi numește „la bella scuola”: *Quegli è Omero poeta sovrano, / L'altro è Orazio satiro, che viene, / Ovidio è il terzo, e l'ultimo Lucano* (Inf. IV, v. 88, 90). Un lucru însă a fost ignorat pentru mult timp de critica literară, influența pe care a avut-o asupra florentinului tradiția creștină, în mod special Evangheliile. Nu putem să-l înțelegem pe Dante și mai ales *Divina Comedie* dacă facem abstracție de scrisorile lui Paul, de Evangheliile, de cărțile profetice și de Psalmii din Vechiul Testament, pe care acesta le cunoaștea foarte bine, ca de altfel orice creștin din vremurile respective. O explicație a acestei omisiuni ar putea fi și faptul că Dante are o abordare preferențială atunci când introduce personaje biblice în scrierea sa, fără să aibă vreun criteriu ierarhic sau teologic. E. R. Curtius pune această modalitate de

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Vidi'l maestro di color che sanno*, Inf. IV, v. 131.

împărțire a personajelor în grupe pe seama formelor corporative de organizare socială din Evul Mediu⁷. De exemplu, în *Paradis*, cânturile X și XII, există două grupuri care conțin douăsprezece figuri, prezentate ca reprezentanți ai înțelepciunii, în centrul acestora aflându-se Toma d'Aquino pentru dominicani și Bonaventura pentru franciscani.

G. Papini spunea: „Cine vede în el doar adeptul tomismului sau doar ghibelinelul nu vede decât o parte a adevărului. Dante se află în afara categoriilor închise, deasupra împărțirilor contingente, dincolo de da și nu. În el găsim toate: înțelepciune orientală, *logos* grec, *caritas* creștină și *civilitas* romană. Îl venerază pe Aristotel și îl urmează pe Sfântul Toma, dar nu refuză să-i folosească pe arabi și pe iudei. Se hrănește cu Vechiul și Noul Testament, dar nu evită, poate, să recurgă și la tradițiile musulmane. Este, în liniile generale ale construcției teologice, elevul sfântului Toma, dar se pot nota de asemeni la el influențele profunde ale sfântului Augustin, ale sfântului Bernard, ale sfântului Bonaventura, ale misticilor și ale apocalipticilor gioachimiți. Inima lui Dante era augustiniană și platonică, iar mintea sa era aristotelicotomistă. În timp ce poezia lui era când de-o parte, când de cealaltă. Există la el prea mult mesianism și misticism ca să-l putem numi un raționalist pur, dar există și prea mult intelectualism și civism ca să-l putem considera un simplu contemplativ”⁸.

În alcătuirea structurii Paradisului, Dante s-a prevalat de scrierile lui Dionisie pseudo-Areopagitul, mai ales de *Ierarhia cerească*, unde a avut acces la un adevărat depozit de imagini și metafore pe care le-a asumat în demersul său de conturare a celor ce nu au contur într-o lume rațională.

3. Dante în traduceri românești

Menționăm aici cele mai importante traduceri în versuri ale *Divinei Comedii*: Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea Românească, București, f. a. [1924], cf. și G. Coșbuc, *Opere, VII. Traduceri, Dante, Divina Comedie, 1. Infernul*, ediție critică de Gh. Chivu, prefață și comentarii de Alexandru Duțu, Editura Minerva, București, 1985; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Purgatoriul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea Românească, București, f. a. [1927]; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Paradisul*, traducere de G. Coșbuc, ediție îngrijită și comentată de Ramiro Ortiz, Editura Cartea românească, București, f. a. [1932]; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, în românește de Eta Boeriu, note și comentarii de Alexandru Duțu și Titus Pîrvulescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965 (cu numeroase reeditări); Dante, *Infernul*, interpretare românească, note și un cuvânt înainte de George Buznea, Editura Univers, București, 1975; Dante, *Purgatoriul*, interpretare românească și note de George Buznea, Editura Univers, București,

⁷ Vezi E.R. CURTIUS, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, p. 427.

⁸ Giovanni PAPINI, *Dante viu*, p. 51.

1978; Dante Alighieri, *Divina Comedie*, în românește de Giuseppe Cifarelli, ediție îngrijită de Titus Pîrvulescu și prefațată de Alexandru Ciorănescu, Editura Europa, Craiova, 1993, cu ilustrații de Marcel Chirnoagă (reeditată în 1998, Editura Dacia, Cluj-Napoca); Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, text bilingv, cu versiune românească, note, comentarii, postfață și repere bibliografice de Răzvan Codrescu, Editura Christiana, București, 2006; Dante Alighieri, *Divina Comedie. Infernul*, traducere din italiană și comentarii de Marian Papahagi, cu o prefață de Irina Papahagi, ediție îngrijită, introducere și completarea comentariilor de Mira Mocan, Editura Humanitas, București, 2012.

Operele minore, numite de critica literară în felul acesta pentru a le deosebi de opera monumentală, *Divina Comedie*, au fost traduse integral în volumul coordonat de Virgil Cândea apărut la editura Univers în 1971, după cum urmează: *Vita nuova - Viața nouă*, nota introductivă și comentariile: Virgil Cândea, traducerea: Oana Busuioceanu (proză) și Romulus Vulpescu (versuri); *Rime - Rime*, nota introductivă: Virgil Cândea, traducerea și comentariile: Ștefan Augustin Doinaș; *Convivio - Ospățul*, nota introductivă: Virgil Cândea, traducerea și comentariile: Oana Busuioceanu; *Monarchia - Monarhia*, nota introductivă și comentariile: Virgil Cândea, traducerea: Francisca Băltăceanu, Titus Bărbulescu și Sandu Mihai Lăzărescu; *De vulgari eloquentia - Despre arta cuvântului în limba vulgară*, nota introductivă: Virgil Cândea, traducerea: Petru Creția, comentariile: Alexandru Duțu; *Epistolae - Scrisori*, nota introductivă: Virgil Cândea, traducerea: Petru Creția, comentariile: Alexandru Duțu; *Eclogae - Ecloge*, nota introductivă și comentariile: Virgil Cândea, traducerea: Petru Creția; *Questio de aqua et terra - Întrebare despre apă și pământ*, nota introductivă și comentariile: Virgil Cândea, traducerea: Elena Nasta.

4. Stadiul actual al cercetării românești asupra operei lui Dante

Un prim studiu al dantologiei românești este cel realizat de G. Coșbuc: *Comentariu la „Divina Comedie”*, scris în limba italiană de-a lungul anilor în care a tradus capodopera lui Dante Alighieri. Lucrarea este publicată la Editura pentru literatură în 1965, în două volume rezultate în urma unei selecții realizate de Alexandru Duțu și Titus Pîrvulescu din manuscrisele păstrate la Biblioteca Academiei Române, ce conțin un material considerabil, ținând cont de faptul că G. Coșbuc își propusese să publice șase volume ale acestui comentariu. Comentariul este o analiză amănunțită a operelor dantești, în urma lecturilor poetului român, întreprinse atât pentru realizarea traducerii, cât și în vederea înțelegerii globale a viziunii marelui poet italian. Demersul acesta s-a concretizat în dezbatere referitoare la anumite versuri problematice din *Divina Comedie*, sau chiar la unele cuvinte, G. Coșbuc oferindu-ne exegeze interesante, dar și polemici aprinse îndreptate împotriva criticii formaliste,

împotriva cercetării erudite, aplicată asupra vreunui pasaj răzleț și a unui aspect nesemnificativ, așadar, lipsită de perspectivă – de unde și ironiile la adresa filologilor

și a studierii operei cu gramatica în mână – dar și împotriva cercetării de ansamblu, care nu ține seama de specificul capodoperei dantești, încercând să o revendice fie în favoarea romantismului, fie în favoarea vreunei doctrine teologice sau metafizice⁹.

G. Coșbuc s-a concentrat mai mult pe studiul personajului Dante și pe ideologia pe care acesta o transmite prin opera sa și mai puțin pe sensul moral al acesteia, făcând abstracție de influențele scolastice și mistice. Poetul român a afirmat în paginile cometariului său că, dacă îi este permis, el preferă să-l citească pe Dante în calitatea sa de poet, și nu de exeget sau filolog, punând accent pe procedeele artistice ale florentinului, pe care îl considera un maestru absolut.

Printre cei care s-au ocupat sistematic de cercetarea operei dantești în cultura română amintim contribuția cunoscutului italianist Alexandru Balaci, care în 1965 publică volumul *Studii despre Dante*, iar în 1966 monografia *Dante Alighieri*. Trebuie să menționăm că notele de subsol pentru versiunile românești ale *Divinei Comedii* realizate de George Coșbuc și Eta Boeriu îi aparțin lui Alexandru Balaci și sunt aceleași pentru ambii traducători. De asemenea, printre dantologii români trebuie amintiți Ramiro Ortiz, Alexandru Ciorănescu, Marian Papahagi. Contribuțiile lor au vizat mai ales îngrijirea transpunerilor românești ale epopeii și comentariul propriu-zis al versurilor sau prezentarea unor aspecte ale biografiei autorului.

În 1965, cu prilejul împlinirii a 700 de ani de la nașterea lui Dante Alighieri, a apărut volumul omagial *Studii despre Dante*, care cuprinde contribuțiile a doisprezece cercetători, dintre care amintim: Alexandru Duțu – *Dante „Poeta”*; Despina Mladoveanu – *Personajele în «Divina Comedie»*; Zoe Dumitrescu-Bușulenga – *Traietoria luminii în «Divina Comedie»*; Eta Boeriu – *Cum am tradus «Divina Comedie»*; Alexandru Balaci – *Note despre soarta literară a lui Dante Alighieri*; Titus Pârvulescu și D. D. Panaitescu – *Dante în România*.

Dintre contribuțiile dantologilor ieșeni amintim studiile Eleonorei Cărcăleanu, *«Divina Comedie» în echivalări românești și Dante „ca însăși Dragostea” sau despre dantologia românească a ultimelor decenii*, în *Giuseppe Ungaretti și alte contribuții literare italiene*. Demn de menționat este, de asemenea, volumul lui Dragoș Cojocar, *Natura în «Divina Comedie». Studiu istoric și comparativ*, în care autorul își propune să ofere o cheie de lectură a situațiilor și semnificațiilor presupuse de utilizarea termenilor cu referire la natură, fie dintr-un punct de vedere fenomenologic, fie din cel în care natura este percepută ca un produs al creației, identificabil în forma universului așa cum îl găsim în Biblie sau în scrierile ecleziastice și ulterior confirmate fenomenologic. Fiind vorba despre *Divina Comedie*, este evident că demersul analitic presupune și o abordare din perspectiva traductologiei, de verificare și adaptare a echivalențelor din limba română.

⁹ Alexandru DUȚU și Titus PÂRVULESCU, în introducere la G. COȘBUC, *Comentariu la «Divina Comedie»*, p. XII.

Remarcăm, aşadar, faptul că cercetarea românească asupra operei lui Dante are un caracter fragmentar, concentrându-se, cu foarte puține excepții, asupra analizei unor pasaje ale textului sau urmărind receptarea lui Dante în cultura română. În acest context, lucrarea noastră, care urmărește relația dintre original și traducerile sale, se constituie într-o analiză inedită care, pe lângă completarea perspectivei asupra operei lui Dante, are în vedere și discutarea mecanismelor traducerii unui text poetic care prezintă numeroase dificultăți de interpretare.